

Г. О. Звонко,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ ПОНЯТТЄВИХ ОЗНАК КОНЦЕПТУ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті здійснено спробу визначення поняттєвих ознак концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові на основі концептуального аналізу словникових тлумачень. Автор пропонує схему дослідження синонімічних засобів вираження семантики перетворення, необхідну для когнітивного моделювання структури концепту в цілому.

Ключові слова: концептуальний аналіз, синонімія, семантика, концепт, перетворення

В статті осуществлена попытка определения понятийных признаков концепта ПРЕВРАЩЕНИЕ в украинском языке с помощью концептуального анализа словарных толкований. Автор предлагает схему исследования синонимических средств выражения семантики превращения, необходимую для когнитивного моделирования структуры концепта в целом.

Ключевые слова: концептуальный анализ, синонимия, семантика, концепт, превращение

The article attempted to determine the conceptual attributes of the concept TRANSFORMATION in the Ukrainian language through a conceptual analysis of word interpretations. The author proposes a scheme for the study of means of expression synonymous semantics conversion necessary for cognitive modeling structure of the concept as a whole.

Keywords: conceptual analysis, synonymy, semantics, concept, transformation

Постановка проблеми. Дослідження окремого концепту здійснюється, зазвичай, шляхом аналізу вербалізованих результатів когнітивної діяльності. Методика концептуального аналізу спрямована на зміст та загальну здатність змісту розглядуваного концепту до структуризації, між тим серед мовознавців побутують протилежні позиції з питання можливості такого моделювання. Так, якщо розглядати концепт як семантичний інваріант, то припускається, що він має досить жорстку структуру [10], з іншого боку, за умов розуміння концепту як ментального утворення з динамічною сіткою відношень з іншими концептами дослідники приходять до думки про відсутність в структурі концепту чіткості, її дифузності [9]. Між тим аналіз ключових робіт зі структури концепту дозволяє стверджувати, що дослідники різних наукових шкіл вбачають у його складі певні подібні базові компоненти: образ, поняття й додаткові ознаки (ціннісна складова [3; 12], значеннева складова [1], когнітивний і прагматичний імплікаціонал [8], інтерпретаційне поле [9] тощо), і за думкою Р. М. Фрумкіної, «між різними авторами немає згоди не тільки в тому, який набір процедур слід уважати концептуальним аналізом, але немає згоди й у тому, що ж слід уважати результатом» [13, с. 96]. Тому прикладні дослідження, здійснені на матеріалі різних мов та різних концептуальних сфер, видаються актуальними не тільки у розрізі уточнення методологічних схем концептуального аналізу, а й завдяки розширенню самої дослідницької бази. Слід зазначити, що феномен перетворення широко вивчався у різних галузях сучасного гуманітарного знання, зокрема філософії та культурології (В. Я. Пропп О. Ф. Лосев, Вяч. Вс. Иванов); психології (З. Фрейд, Е. Канетті, К.-Г. Юнг), а мовознавчі аспекти феномену перетворення досліджувалися починаючи від О. О. Потебні та Р. О. Якобсона та закінчуючи працями сучасних науковців Н.В. Слухай, М.О. Кравченка, Л.Ю. Дикаревої, О. А. Москвічовою та ін. При цьому вивчення саме концептуалізації ПЕРЕТВОРЕННЯ здійснювалося переважно на матеріалі російської та англійської мов, тоді, як її експлікація на українознавчому матеріалі не привертала уваги лінгвістів, тим більше, не здійснювалася методами концептуального аналізу, що й зумовлює **новизну** й **актуальність** обраної для розвідки теми. На **меті** пропонованої статті – спроба визначення поняттєвих ознак концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові шляхом аналізу словникових тлумачень як способу об'єктивації зазначеного концепту в українській мові.

Виклад основного матеріалу. Варіативність засобів об'єктивації концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові, неоднорідність змісту й різноманітність ознак, закладених у ядерних одиницях його вербалізації, утруднює вибір «імені поля» для досліджуваного концепту. Зазвичай під «іменем поля» розуміють лексичну одиницю, що називає поле і виражає його загальний (категоріальний) зміст (інакше – архісему). Лексема *перетворення*, обрана на позначення відповідного концепту та імені поля, відзначена необхідними для цього характеристиками, що відповідають вимогам, зазначеним у працях Ю. М. Караулова [4, с. 139] та О. М. Кузнецова [5, с. 15, с. 76]. При визначенні ключової лексеми ми виходимо із припущення, що ця лексема повинна характеризуватися найбільшою актуальністю, неспеціалізованістю, незапозиченістю й продуктивністю в словотворі інших складових концепту. Домінантний елемент у повному обсязі й з найбільшою регулярністю повинен передавати базові відтінки значення досліджуваного поля. Слід додати, що на лексичному рівні концепт ПЕРЕТВОРЕННЯ репрезентується рядом лексичних одиниць, що належать до різних частин мови, включаючи їхні прями й переносні значення, а також деякими дескрипціями.

У ході вивчення концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ і виявлення мовних засобів його об'єктивації в українській мові встановлено, що в семантичній проекції концепт ПЕРЕТВОРЕННЯ має різні способи мовної репрезентації; одним із продуктивних є використання синонімічних засобів мови / мовлення. Це, у свою чергу, надає можливості розглядати в перспективі зміст і структуру концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ та потенціал його об'єктивації в українській мові як функціонально-семантичного поля.

Одне з найважливіших джерел інформації про семантичне наповнення концепту – лексикографічне. Слід зауважити, що лексичні значення слів, що належать до певної концептуальної сфери, безумовно, не відбивають усього змісту концепту, однак кожне з них, за слушною думкою І. А. Стерніна, «є частиною концепту,

називаною регулярно використовуваним і відтворюваним у даному співтоваристві мовним знаком, що й є комунікативно релевантною для даної лінгвокультурної спільноти частиною концепту» [9, с. 257]. Таким чином, саме вивчення лексикографічного матеріалу дозволяє відновити певний обсяг значеннєвого наповнення концепту, яким він постає в загальнонаціональній свідомості.

Методика лексикографічного опису значеннєвого наповнення концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ припускає, щонайменше, опис усіх лексем, що містять кореневу морфему основного слова, при цьому частини слова належність тієї або іншої одиниці зазвичай не має принципового значення для виявлення того або іншого значеннєвого компонента. Проте головну роль у отриманні необхідних даних дає звернення до інших слів однієї синонімічної групи з семантичними компонентами концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ (пор.: *перетворення, зміна, метаморфоза, трансформація* тощо).

Зауважимо, що мовні тлумачні словники останнього часу поєднуються деякими спільними рисами, серед яких основною є безперечна орієнтація на академічний *Словник української мови* (далі – СУМ) в 11-ти томах (1970–1980), тобто, попри очевидний вплив радянської ідеології, що відбито насамперед у емоційно-оцінних компонентах значень деяких груп лексики та на формулюванні деяких дефініцій, СУМ на сьогоднішній день залишається єдиним авторитетним тлумачним словником української мови, що й обумовлює вибір його у якості джерела нашого дослідження.

З іншого боку, формулювання лексичних значень у СУМі відбивають переважно поняттєву складову концептуального змісту, причому в гранично короткому та узагальненому вигляді. Це може утруднювати реконструкцію реального концептуального змісту, а тому в процесі аналізу змісту концептуальних структур на основі синхронічних джерел вважається за потрібне залучати інші різноманітні дані для визначення передусім мотиваційних, образних та ціннісних концептуальних ознак (зокрема, синонімічні й антонімічні, фразеологічні, історичні та етимологічні, асоціативні, пареміологічні словники та реєстри).

Аналіз одиниць концептосфери ПЕРЕТВОРЕННЯ наочно продемонстрував, що найбільш актуальними для неї є виділені нижче смислові компоненти, що можуть розглядатися як поняттєві когнітивні ознаки концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ.

Передусім *перетворення* представляється як «дія і стан за знач. *перетворювати, перетворити і перетворюватися, перетворитися*; як різка або несподівана зміна, що відбувається з ким-, чим-небудь» (СУМ: 6, с. 275), тобто як явище, що характеризується певними темпоральними рамками (різкість, несподіваність), має щонайменше суб'єкт та об'єкт, а також може носити рефлексивний характер (пор.: *взаємоперетворення, самозмінна*).

У такому розумінні до одиниці *перетворення* семантично близькою є одиниця *видозміна*, що тлумачиться у першому значенні як «змінування певних ознак, властивостей у чому-небудь» (СУМ: 1, с. 391). Тлумачення свідчить, що перетворення може бути як повним, так і неповним, таким, що передбачає динаміку однієї чи декількох ознак без абсолютної зміни, яка, у свою чергу, позначається лексею *метаморфоза2* – «докорінна зміна, перетворення кого-, чого-небудь» (СУМ: 4, с. 686) з іншого боку *метаморфоза1* («перетворення однієї форми чого-небудь в іншу; видозміна» – СУМ: 4, с. 686) є синонімом лексичних одиниць *формозміна* та *видозміна*. Зазначимо, що у даному тлумаченні використано й ім'я поля – *перетворення*. У подальших – 3-му й 4-му значеннях визначається, що *метаморфоза* у рослин – це «зміна форми й структури органів у процесі історичного розвитку внаслідок пристосування їх до виконання тих чи інших функцій» (СУМ: 4, с. 686), тобто даний тип перетворення не позначений швидкістю, раптовістю, несподіваністю, а передбачає повільний еволюційний філогенетичний перебіг; а *метаморфоза* у тварин – «глибоке перетворення організму в процесі його індивідуального розвитку; виявляється в різкій зміні будови й способу життя» (СУМ: 4, с. 686), що вимагає також певної динаміки структури та функцій організму в процесі онтогенезу, між тим йдеться про «глибину» та «різкість» такого перетворення, що сумнівно, зважаючи на метаморфози юнака на старця чи дитини на зрілу людину.

До семантики лексеми *перетворення* близьким є значення лексеми *перевтілення* як «дії і стану за знач. *перевтілитися і превтілитися*» (СУМ: 6, с. 147), тобто «надати кому-, чому-небудь нового вигляду, образу; перетворювати когось, щось на кого-небудь іншого, що-небудь інше» (СУМ: 6, с. 147). Між тим у цьому тлумаченні спостерігаємо важливу концептуальну ознаку ПЕРЕТВОРЕННЯ – результативність як повне набуття нового вигляду чи образу.

«Дія і стан за знач. *перероджуватися, переродитися*» (СУМ: 6, с. 269) позначається лексею *переродження* як «зміна кого-, що-небудь до невпізнанності, надаючи нових якостей, нового вигляду і т. ін.» (СУМ: 6, с. 269). Лексема синонімічна до *перевтілення* і також вимагає завершеності перетворення до повного набуття системи нових властивостей та невпізнанності. Виходячи з 2-го, «ідеологічного» значення лексеми, переродження може розглядатися й за оцінною шкалою може бути не тільки позитивним, а й негативним як «ідейно-політичний занепад» (СУМ: 6, с. 269).

Лексема *трансформація* як «зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей і т. ін. чого-небудь» (СУМ: 10, с. 233) тлумачиться як більш загальний феномен, проте тлумачення здійснюється за допомогою синонімічних лексем *зміна* та *перетворення*, а також *перевтілення* як «зміни зовнішності, голосу, манер, поведінки тощо» (СУМ: 10, с. 233) зі спеціальною позначкою «у театральному, цирковому та естрадному мистецтві» (СУМ: 10, с. 233).

До семантичного простору поля 'перетворення' належить і лексема *потрясіння* – у 2-му значенні «підриг основ, докорінні зміни чого-небудь» (СУМ: 7, с. 430), хоча у тлумаченні даної лексеми більш цікавою постає емоційна сема як вияв оцінної ознаки концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ – «сильна схвилюваність, глибоке зворушення, тяжкі переживання» (СУМ: 7, с. 430).

У самому загальному сенсі процес зміни (сюди ж – *самозміни*) є поступовим, протягом певного проміжку часу переходом одних ознак об'єкта в інші, хоча темпоральний аспект значення лексеми *зміна* у тлумаченні СУМ не відбито: «перехід, перетворення чого-небудь (перев. стану, руху, ознаки, властивості і т. ін.) у щось якісно інше; змінювання» (СУМ: 3, с. 621), хоча приклади свідчать як про посилення на ідею часу (*Зміна порід відбувається повільно, протягом багатьох десятиріч*), так і про контекстний паралелізм до лексеми *перетворення* (*Величезні зміни сталися в ході соціалістичного будівництва на Україні. Вона перетворилася в квітучу соціалістичну республіку*). Навпаки, відсутність процесу перетворення як такого визначає лексема *заміна*, «дія, при якій замість одного предмета, явища і т. ін. виступав інший предмет, інше явище і т. ін., замість одного предмета, однієї особи береться інший предмет, інша особа» (СУМ: 3, с. 210).

Ідею перетворення несе у собі лексема *варіювання* як дія за значенням дієслова *варіювати* – «видозмінювати», «видозмінювати музичний твір..., зберігаючи основну тему», «змінюватися; бути різним» (СУМ: 1, с. 293). Таке перетворення не є повним, а припускає зміну певних структурних елементів чи функцій зі збереженням основного призначення (ідеї, теми, тощо) об'єкту. У якості запозиченого синоніма до лексеми *варіювання* можна навести лексичну одиницю *реформа* «перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури» (СУМ: 8, с. 519), концептуальною ознакою перетворення, в якій є саме частковий характер зміни, її неповнота, а іноді – несистемність. У зв'язку з цим варто навести й політико-ідеологічне значення цієї лексеми: «політичне перетворення, що здійснюється панівним класом без порушення основ існуючого ладу» (СУМ: 8, с. 519) із яскравим негативним підтекстом.

Концептуальні ознаки ПЕРЕТВОРЕННЯ також спостерігаємо у лексем *модифікація / модифікування* на позначення дії за дієсловом *модифікувати* «Підавати модифікації (у 1 знач.); видозмінювати» (СУМ: 4, с. 777), і у лексем *переробка / перероблення* як дія чи стан за дієсловом *переробляти, перероблювати, переробити* (СУМ: 6, с. 267), в останньому випадку визначається також концептуальна ознака результативності перетворення; сюди ж слід додати й лексема *переінакшення* у такому ж значенні (СУМ: 6, с. 185). Крім того, значення «перевбудова, перетворення, зміна структури, форми організації, управління і т. ін.» (СУМ: 8, с. 507) може бути об'єктивоване й лексемою *реорганізація*, хоча остання несе у собі концептуальну ознаку прикладного характеру процесу перетворення.

Лексема *еволюція* у пересічному значенні «процес зміни, розвитку кого-, чого-небудь» (СУМ: 2, с. 453) передбачає такі концептуальні ознаки, як динаміка процесу перетворення з темпоральним чинником повільності, а інколи виступає й найважливішим фактором самого перетворення як такого: «Еволюція підготовляє революцію і створює для неї ґрунт» (СУМ: 2, с. 453).

Своєрідним протиставленням до лексеми *еволюція* виступає лексема *переворот* на об'єктивацію «різкої зміни, зламу в розвитку, ході чого-небудь, в існуючому порядку речей, у чьомусь житті і т. ін.» (СУМ: 6, с. 146) за концептуальною ознакою 'моментальність', 'висока швидкість відбуття процесу'. У своєму політико-ідеологічному значенні *переворот* «насильственна зміна правлячої групи, партії» (СУМ: 6, с. 146) також протиставляється *революції* «докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу і утвердження нового, прогресивного» (СУМ: 8, с. 475) як негативне – позитивному. При цьому ж у широкому значенні лексеми *революція* розуміється як «переворот у якій-небудь галузі, що призводить до докорінного перетворення, удосконалення чого-небудь» (СУМ: 8, с. 475). У переносному значенні революційне перетворення може об'єктивуватися лексемою *стрибок* «різка, нерівномірна, без плавних, поступових переходів зміна в чому-небудь, у розвитку чогось» (СУМ: 9, с. 765), проте тут, можливо, наявні лише квантитативні ознаки перетворення, пор.: *здійснити гігантський (велетенський) стрибок до чого* – «швидко й успішно розвинути, виявити великі успіхи в чому-небудь» (СУМ: 9, с. 765). Якщо лексеми *переворот* та *революція* позначені концептуальною ознакою свідомості та закономірності перетворення, то, на відміну від них, у лексемі *пертурбація* «несподівана зміна, порушення звичайного стану, нормального порядку проходження чого-небудь, що вносить ускладнення, розлад, безлад у щось» (СУМ: 6, с. 334) міститься концептуальна ознака некерованості процесу, несподіваності та швидкості його виникнення та розвитку з оцінним – переважно негативним – компонентом.

У лексемах *коректив* «часткова зміна або виправлення чого-небудь; поправка» (СУМ: 4, с. 287), *виправлення* «дія за значенням виправити», «усуваючи хиби, вади, помилки, робити правильним, таким, який відповідає певним вимогам» (СУМ: 1, с. 459), *зрушення* «помітна зміна в чому-небудь у краший бік; помітний рух уперед, успіх» (СУМ: 3, с. 719) визначається повнота / неповнота та результативність процесу перетворення, а також надаються оцінні відтінки значення: *виправити* «змінювати на краще, робити кращим» та «позбавляючи вад, перевиховуючи, робити кращим» (СУМ: 1, с. 459), *справу зрушити [з місця (з мертвої точки)]* – «почати діяти, робити що-небудь для здійснення якоїсь справи» (СУМ: 3, с. 719).

Окремі оцінні ознаки концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ можна спостерігати в антонімічних парах *ускладнення* (з позитивними семантичними компонентами 'різноманітність', 'насиченість' та відповідними негативними 'додаткові труднощі', 'обтяжливність' – СУМ: 10, с. 489) – *спрощення* (у позитиві – 'полегшення', 'доступність', 'відсутність зайвого', в негативі ж – 'відсутність глибини', 'примітивність' – СУМ: 9, с. 608); *політшувати* «робити кращим, досконалішим якістю, властивістю і т. ін.» (СУМ: 7, с. 77) – *погіршувати* «робити щонебудь гіршим за якість, властивостями, ознаками; змінювати на гірше» (СУМ: 6, с. 708). Оцінний момент наявний і в лексемі *викривлення* «дія за значенням викривити і стан за знач. викривитися» – у переносному значенні «перекручувати, спотворювати, показувати у неправильному вигляді» (СУМ: 1, с. 415) її семантика не передбачає позитиву.

Висновки та перспективи дослідження. Таким чином, на основі аналізу словникових тлумачень синонімічних лексем на позначення концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові можна зробити висновок, що

на поняттєвому рівні у концепті ПЕРЕТВОРЕННЯ можуть за допомогою різних засобів вираження репрезентуватися різні ступені абстрактності чи конкретності, ступеня чи міри ознаки, якості або стану фізичного об'єкту або явища соціального порядку, здійснення перетворення об'єктом самостійно чи під зовнішнім впливом суб'єкта, інтенсивності процесу перетворення з відтінком результативності, повторюваності, повноти дії чи без таких, а також темпоральні характеристики перебігу перетворення. Крім того, визначено, що переносні значення розглянутих лексем здатні до передачі оцінних (позитивних чи негативних) ознак концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ. Подальші перспективи розробки проблеми вбачаються у визначенні інших груп концептуальних ознак – мотиваційних (на основі історичних та етимологічних свідчень), ціннісних та оцінних (на матеріалі текстових фрагментів) і далі – системи образних ознак, що виявляються у дослідженні когнітивної метафори та її ролі у формуванні концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові.

Література:

1. Воркачев С. Г. Базовая семантика и лингвоконцептология / С. Г. Воркачев. – LAP LAMBERT Academic Publishing, 2011. – 548 с.
2. Дикарева Л. Ю. Міфопоетика метаморфози і способи її об'єктивації в художньому мовленні: лінгвосеміотичний аспект (на матеріалі прози М.В. Гоголя та М.А. Булгакова) / Л. Ю. Дикарева : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук 10.02.02 – К., 2003. – 20 с.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
4. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с.
5. Кузнецов А. М. Структурно-семантические параметры в лексике: На материале английского языка / А. М. Кузнецов. – М. : Наука, 1980. – 160 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцевой ; Ин-т языкознания АН СССР. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 682 с.
7. Москвичова О. А. Лінгвосеміотичні механізми формування метаморфози в англійських поетичних текстах / О. А. Москвичова // Вісник Житомирського державного університету. – 2010. – Вип. 49: Філологічні науки. – С. 150-153.
8. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / М. В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1988. – 167 с.
9. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ, Восток-Запад, 2007. – 315 с.
10. Рябцева Н. К. Язык и естественный интеллект / Н. К. Рябцева. – М. : Academia, 2005. – 640 с.
11. Словник української мови: у 11-ти т. / [Білодід І. К., Бурячок А. А. та ін.]; НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
12. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты. – Волгоград : Перемена, 2004. – 260 с.
13. Фрумкина Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога / Р. М. Фрумкина // Научно-техническая информация. – Серия 2: Информационные процессы и схемы. – М., 1992. – № 3. – С. 91-97.